

Tanulmány

Milbacher Róbert

A közösségi reprezentáció kényszere és csapdája

(Néhány megjegyzés Radnóti Miklós
Nem tudhatom... c. verséhez)

A szobám falán három „családi kép” van, három fényképmásolat. Barabás egyik meglehetősen ismeretlen Arany-festményének másolata, ugyanerről a festményről külön a fej, és Simó Ferenc egy nemrégiben fölfedezett festményének másolata az öreg Kazinczyról. A Kazinczy-képről csaknem mindegyik „nem bennfentes” látogatóm, de az Aranyról is sokan [...] megkérdezik: „a nagybátyád?” vagy „rokonod?” Igen, – felelem ilyenkor, Arany és Kazinczy.

A „hűség városának” éltető nedűjével kapcsolatos reklámkampány (egyébként egy kanadai mintát követve) a magyar nemzeti kultúra irodalmi önreprezentációinak könnyen beazonosítható „emlékezethelyeire” épít. A sörfogyasztók megcélzott tábora a magyar nemzet kulturálisan identifikálható közösségét is alkotja, amellyel persze a sörivást (éppen ennek a sörnek a fogyasztását) egyfajta erkölcsi kötelességként próbálja projektálni az individuumba. Kezdetben a nemzeti karakterológia sztereotípiáinak sorolásával teremtett egyfajta virtuális, elképzelt közösséget, majd egy következő filmben Arany János *Toldijából* citált sorral érzékeltette a sör hűsítő és jótékony hatását. A kampány legutóbbi filmjében Radnóti Miklós *Nem tudhatom...* című és kezdetű versének első soraival, illetőleg vele párhuzamosan Magyarország reprezentatív tájainak, épületeinek, egyszerűen a magyar nacionalista topográfia ikonjainak képi megjelenítésével próbálja megteremteni azt a közösséget, amely persze egyben a nevezetes sör potenciális fogyasztóinak táborát is képezi. Vers és kép eksztatikus látomássá és hallomássá fokozódó együttese nem hagy kétséget afelől, hogy jó magyarnak lenni, hiszen van finom, saját sörünk. *Extra Hungariam non est vita...*

Radnóti versének a magyar nacionalista emlékezhelyek közé emelése olyan hagyományfelejtéssel lehetséges csupán, amelyet a szöveg minden nemű kontextustól megfosztott olvasata tesz lehetővé. Ez az a hagyományfelejtés, amely után Makay Gusztáv méltán írhatta, hogy *„Ha valakivel meg kellene értetni, mi a hazaszeretet, akkor [...] Radnótinak ezt a versét is kézbe kellene adni elolvasásra. [...] Mindannyian a bajban, a nemzet és a magunk válságos óráiban érezzük át a legmélyebb magyarságunkat, a hazához és nemzethez tartozásunkat.”* Csakhogy miközben a szöveg zökkenőmentesen illeszkedik a nemzeti, patrióta, nacionalista hagyomány diskurzusába, lévén a vers szótára, grammatikája ennek a nagy és közel sem homogén tradíciónak egyfajta újraértelmezéseként, bizonyos tekintetben újrahasznosításaként hat, addig a mű tágabb kontextusa szerzőjének tragikus sorsától kezdve, egészen a mai antiszemita netkommentekig inkább problémaként artikulálja a *Nem tudhatommal* kapcsolatos befogadói attitűdöket.

Ismereteseek azok az emlékezések (Kovács Margit, Ortutay Gyula, Görög Ilona, Mikó Ervin, Gyarmati Fanni és mások), amelyek szerint a művel kapcsolatos első értelmezéseket és egyben értékeléseket leginkább a döbbségtől rácsodálkozás, illetőleg az ironikus, szarkasztikus elutasítás jellemezi. Ugyanis Radnóti azok előtt a zsidó és/vagy baloldali barátai előtt olvasta fel a verset (Kovács Margit szerint 1944 januárjában egy légiriadó alkalmával a Pozsonyi utcai házuk pincéjében), akik a művet mint „hazaffyas” [sic!] verset dekódolták, és nem nagyon értették, hogy mi indokolja éppen ebben a helyzetben a megírását. (Ne feledjük, Radnóti sem előbb, sem utóbb nem írt ilyesfajta hazafias verset!) A költő éppen túl volt második munkaszolgálatán, amelynek során súlyosan megalázták, bántalmazták stb., vagyis nem nagyon maradhatott illúziója azzal kapcsolatban, hogy kik is mennek, és hová is tartanak az úton...

Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy mégis miféle nemzeti érzés motiválhatja a szöveg megírását, Ferencz Győző a következőket írja: *„A haza fogalmát eszerint a romantikus nemzettudat kialakulásának korában keletkezett művektől eltérően nem a történelem kiemelkedő eseményeiből vezeti le. [...] Ha azonban nyelvileg – kulturálisan – határozza meg magát [...] akkor identitását politikai szempontok fölé helyezi. Az identitás elsődleges meghatározóinak tehát a nyelvet, a környezetet és a kultúrát tartotta.”* Ez esetben azonban a szélesebb történelmi kontextusában olvasott vers inkább azt példázza, hogy a közösséghez tartozás nyelvi, kulturális, szimbolikus meghatározottsága elégtelen és gyenge identifikációs modell, hiszen mindez az adott közösséget csupán – az andersoni terminussal élve – „elképzelt” közösségként határozza meg, amely azonban kínzóan és Radnóti számára végzetesen nélkülözi a rögválóság referencialitását. (Radnóti hiába vitte magával a Károli-féle Biblia mellett Arany János kötetét a munkaszolgálatok alkalmával, amit egy alkalommal el is koboztak tőle.) Márpedig a referencialitás mítosza nélkül, vagyis a valóság és rákérdézhetetlen

bizonyosság elérésének illúziója nélkül minden kulturális jelenség csupán „mesének”, a lélek balga fényűzésének tűnik. Nem véletlen, hogy maga Radnóti is megpróbál belecsempészni patrióta szövegébe valamiféle referencialitást, ti. önnön primordiális tapasztalatainak személyes emlékezeten átszűrt formájában. A mottóban már idézett, Komlós Aladárhoz írott levelében, amelyben visszautasítja a felkérést egy zsidó antológiában való részvételre, mondván, neki nincs zsidó identitása, a következőt írja: „...*az én nemzetem nem kiabál le a könyvespolcra, hogy mars büdös zsidó, a hazám tájai kinyílnak előttem, a bokor nem tép rajtam külön nagyobbat, mint máson, a fa nem ágaskodik lábujjhegyre, hogy ne érjem el gyümölcsét. Ha ilyesmit tapasztalnék, – megölném magam, mert másképp, mint élek, élni nem tudok, és mást hinni, és másképp gondolkodni sem.*”

Csakhogy mind Radnóti, mind pedig Ferencz összekeverik a személyes és a kollektív identitás fogalmát. Az erről a kérdéstről értekező Jan Assmann a kollektív identitást olyan képletnek gondolja, amely az individuumot valami nála egyetemesebb felé teszi nyitottá, és ez az egyetemes beleépül az individuum indentitásszerkezetébe. A személyes identitás pedig (lévén kulturálisan kódolt) csakis a kollektív identitás nyelvi-szimbolizációs apparátusának segítségével beszélhető el és egyben építhető fel. Radnóti kísérlete, miszerint a személyes emlékezet/ek segítségével építhető fel egyfajta közösségi emlékezet, tragikus illúziónak bizonyul. A személyes nem konvertálható közösségivé, minthogy annak a nyelvi univerzumnak a produktuma maga is.

*a csókok íze számban hol méz, hol áfonya,
s az iskolába menvén, a járda peremén,
hogy ne feleljek aznap, egy kőre léptem én,
ím itt e kő, de fönről e kő se látható,
nincs műszer, mellyel mindez jól megmutatható.*

Addig, amíg a személyes emlékezeten átszűrt topográfia, amely persze hagyományos patrióta/nacionalista topográfiát hivatott helyettesíteni, megmarad saját személyes terének, kisvilágának keretein belül, tökéletesen legitimálható elbeszéléssel szolgál az én pozicionálására. Ugyanakkor Radnóti – minthogy innen nem talál utat a közösségi felé – elégtelennek érzi a kisvilág személyességének terét, és megpróbál kapcsolatokat teremteni a többiekkel, a másokkal, akik vágyai szerint hasonlóak, amivel olyan vétséget követ el, amely figyelmen kívül hagyja a mindennemű közösség elképzeltségének faktumát.

*tudom, hogy merre mennek, kik mennek az uton,
s tudom, hogy mit jelenthet egy nyári alkonyon
a házfalokról csorgó, vöröslő fájdalom.*

Radnóti itt megfélekedzik arról, hogy ez a másokkal kapcsolatos tudás csupán illúzió/fikció, amely arra szolgál, hogy az idegenség, az izoláltság alapvető tapasztalatát enyhítse, ám semmilyen formában nem képes föloldani. Az idegenség áthághatóságának (kényszer) képzelete a közös nyelvből és kultúrából fakadó illúzió, amely annak a 19. századi nacionalista hatalmi stratégiának a produktuma, amelyet a politikai-értelmiségi elit formált, mintegy a kiépítendő nemzetállam ideológiai fundamentumaként.

Tehát miközben Radnóti érzékeli (mondhatni: a saját bőrén) a kollektív emlékezet ideológiai-politikai terheltségét, és a nagyobb lépték felől („annak térkép e táj”) a közvetlen és személyesebb perspektívára vált, aközben nem tud szabadulni attól az illúziótól, hogy a közös táj és kultúra valamiféle misztikus kapcsolatot teremt ember és ember között, mintha a nemzet univerzuma érvénytelenítené Babel átkát, vagyis mintha kiiktatná a másik megértésének nehézségeit.

Az efféle, a személyes emlékezetre alapozó közösségi elbeszélésre a 19. században is találunk példát, mégpedig éppen annak az Arany Jánosnak a költészetében, akit Radnóti mindenek fölött tisztelt, és akinek az életművére, személyére stb. alapozva hozza létre a 19. század második felének kritikája azt a közösségi-nacionalista diskurzust, amelyet S. Varga Pál „hagyományközösségi szemléletnek” nevez. Az 1851-ben született *A költő hazája* című vers méltán tekinthető a Radnóti-szöveg architextjének. Az Arany-vers olyan érában fogant, amelyben a közösségi nagyelbeszélés lehetetlenségét diagnosztizálhatta a költő, és éppen ennek következtében keresett olyan reprezentációs bázist, amelynek segítségével valamiféle a közösségre vonatkoztatható elbeszélés egyáltalán újraépíthető.

*Kezdődik e hon a csendes tanyának
Küszöbjén, melyhez emlékezete
Köté legelső végét fonalának,
Midőn először útnak erede;
Hová e gondolatvezér
Mulatni vissza-visszatér –
És egy szerény zöld ággal megpihen,
Mint bárkán a galamb, az ősi tűzhelyen.*

A személyes emlékezet váltja a kollektív emlékezetet, ugyanis a kollektív emlékezet lehetetlenné vált: a strófa végének Noé-emblémája arra mutat rá, hogy valami nagy kataklizma után vagyunk, amelyből csupán személyes emlékezet őrzi meg a közösséget, a nagyelbeszélés lehetetlenségének belátása mellett. Arany 1849 előtti énelbeszélése még szorosan kötődik a nagyobb közösséghez magához, mintegy organikus kapcsolatot tételezve individuum és közösség között. Ennek talán legismertebb kifejeződése a Petőfinek írott első episztolájának (1847) törzsökmetaforája:

*S mi vagyok én, kérded. Egy népi sarjadék,
Ki törzsömnek élek, érette, általa;
Sorsa az én sorsom s ha dalra olvadék,
Otthon leli magát ajakimon dala.*

Közösség és egyén egymást feltételezi, egyik a másik nélkül elképzelhetetlen. Az én már mindig és eleve egy nagyobb egész része, és minden cselekvése erre a nagyobb egészre hat vissza. Az én primordiális tapasztalata egyben egyfajta közösségi tapasztalat is, amely csak a közösségi felől képes megfogalmazni önmagát, vagyis az én önmagát nem tudja érzékelni a közösség nélkül. A világosi bukás után ennek a szervességnek a megbomlásával és egyben diskurzusszervező funkciójának elvesztésével szembesül Arany. Többek között a *Letésem a lantot* című versében vet számot magának a metaforának a működésképtelenségével, amikor így ír: „*Ki örvend fonnyadó virágnak, / Miután a törzsök kihál: / Ha a fa élte megszakad, / Egy percig éli túl virága.*”

Az organicitás megszűnte egyben a primordiális éntapasztalatot elszakítja a közösségi emlékezettől, aminek következtében jellemzően csakis a személyes emlékezetből építkező személyes identitásformák lehetségesek egyáltalán. Ez az oka annak, hogy Arany *A költő hazájában* a személyes emlékezés felől igyekszik visszatérni a közösségihez.

Radnóti maga is él a fenti, szervességet tételező metaforával, amikor így ír:

*Belőle nőttem én, mint fatörzsből gyöngé ága
s remélem, testem is majd e földbe süpped el.*

Ez a kép azonban olyan metonimikus kapcsolatot tételez az én és a haza (földje) között, amelynek a funkciója valamiféle referencia állítása, valamiféle nyelven és kultúrán túli bizonyosságra való hivatkozás. Vagyis olyan egyén-közösség viszonyt tételez, amely a szervesség vélelmére épül, tehát nem metaforikus, hanem metonimikus alapon szerveződik.

Márpedig Radnóti versének azon passzusai, amelyek a személyes emlék és személyes identitás felől értelmezik a haza fogalmát, a számára és addigra súlyosan diszkreditálódott nemzeti nagyelbeszélés helyettesítésére szolgálnak. Vagy ahogyan azt, nagyon is helyesen, Radnóti legutóbbi monográfusa, Ferencz Győző írja: *„Radnóti tehát azt mondja, az identitás, a személyes élettörténet során alakul ki, önazonosságát nem vehetik el tőle, nem lehet hatalmi szóval kitagadni onnan, ahová tartozik, nem lehet hatalmi szóval átsorolni oda, ahová nem tartozik.”*

Ugyanakkor itt csupán a primordiális tapasztalaton nyugvó, személyes identitásról lehet szó, amely nem konvertálható közösségivé, még akkor sem, ha felvállalt kulturális mintaként tekintünk rá. A hagyomány szemléletű közösségi identitás kialakulása a 19. közepéhez köthető, amikor is faktummá vált egyrészt a nemesi nemzet eredetközpontú közösségi szemléletének szűkössége és szimbolikus potenciáljának kiürülése, másrészt pedig egy szélesebb társadalmi bázisra építő közösségi identitás kiépítésének szüksége. Jól ismert, hogy ez az új szemlélet nagyjából Arany János életművének Gyulai Pál (és elbarátai által) kisajátított értelmezésével nyerte el a maga szimbolikus-kulturális médiumát: vagyis olyan nyelvi-reprezentációs modellként funkcionált, amely a nemzeti önazonosság magától értetődő elbeszélését szolgáltatja, mondhatni: máig hatóan. A historikus-genealogikus modellt egy olyan irodalmi-kulturális modell váltotta fel, amely azt az illúziót kelti, hogy a magyarok közösségéhez tartozás immáron nem születési előjog, hanem megtanult és megtanulható, végső soron választható nyelvi-kulturális identitás. Csakhogy ennek a – más tekintetben nagyon is üdvös – hagyományközösségi szemléletnek a gyengesége mindannyiszor lelepleződik, ahányszor valamiféle történelmi trauma áll elő e lángoktól ölelt kis országban: és olyankor gyorsan kiderül, hogy – Németh László terminusaival élve – ki a „mély- és ki a hígmagyar”.

Ugyanis e hagyományközösségi szemlélet forrása valójában nem kulturális, és ennek következtében a legkevésbé sem virtuális közösségként képzelte el a magyarok közösségét, hanem bizony egyfajta misztikus-mitikus összetartozást tételezett. Amikor ugyanis Gyulai Pál vagy Szász Károly azt állította, hogy Arany János a magyar nép és népszellem *megtestesülése* (hangsúlyoznám, hogy tiszai protestáns karakterről van szó az esetükben), akkor egyben azt is sugallta, hogy az Arany-életmű valamiféle kollektív szellemiségnek a *megnyilvánulása*. z irodalmi, kulturális produktum olyan kollektív szellemiség jele tehát, amelynek jelöltje nem más, mint maga a tiszta magyarság. Ily módon a hagyományközösségi szemlélet is rendelkezik referenciával, ugyanis a nemzeti kultúra nem egyéb, mint a nemzeti egyediség és életképesség bizonyítéka. Ez az alapvetően herderiánus modell mindmáig domináns közösségi elbeszélésnek számít a magyar nacionalizmus hagyományában, Radnóti korára darwinista/biológista fajelmélettel bővülve.

A Radnóti-vers fontos intertextuális rétege a 19. századi nacionalista diskurzus alapszövegeinek nyelvi univerzuma. A kutatás föltárta már a Kölcsey-, Vörösmarty-, Petőfi-, Arany-szövegek megidézésének különféle alakváltozatait. Nyilvánvalóan ezek a szövegek és szerzők a kollektív identitás nyelvi/kulturális megalapozói a magyar nacionalizmus történetében, és mint „emlékezethelyek” a magától értetődőség illúziójával és mítoszával fedik el önnön értelmezési lehetőségeik heterogenitását. Radnóti szövegében (a magyar hagyomány homogenizáló eljárásának következtében) ezek a szerzők és műveik mintha ugyanúgy beszélnének a magyar kollektív identitásról, holott közelebbről nézve a köztük lévő radikális és fontos különbségek a magyar nacionalizmus alternatív lehetőségeit villantják föl.

A Radnóti-szöveg fentebb idézett két sora (*Belőle nőttem én, mint fatörzsből gyöngé ága / s remélem, testem is majd e földbe süpped el.*) egyetlen értelmezési térbe vonja az Arany-féle szervességre építő közösségi paradigmát és Vörösmarty *Szózatának* patrióta hagyományát. Csakhogy ez a két hagyomány nem feltétlenül azonos, sőt ha tetszik, éppen e két hagyomány képezi azt az alternatívát, amelyre mára talán igen kicsi rálátást engedélyez az a homogenizáló és kizárólagossá váló nacionalista paradigma, amelyet az egyszerűség kedvéért herderiánus modellnek nevezek az alábbiakban. Ez a modell a nyelvi megelőzöttség tételére épül, amely annyit tesz, hogy az adott közösség tagja eleve beleszületik egy nyelvi univerzumba, amely már eleve meghatározza aztán az egyén világhoz való viszonyát, és speciális, csak arra a nyelvi univerzumra jellemző tulajdonságokkal ruházza fel az individuumot. Ebben a paradigmában értelemszerűen az egyén nem rendelkezik primordiális, azaz eredeti, elsődleges és egyedi tapasztalattal sem a világról, sem pedig önmagáról, hiszen minden tapasztalat annak a nyelvi univerzumnak a szótárára épül, amelybe az én beleszületett. Így a személyes identitás már mindig a közösségi felől határozódik meg, a közösségi pedig valamiféle misztikus nyelvszellem primordialitására megy vissza, amely az adott nagyobb közösséget eleve jellemzi. A nyelvi megelőzöttség ugyanis tételezi az adott nyelvet beszélők összetartozásának adottságát, egyfajta történetiségen, azaz időn kívüli szinkroniaként vizionálva a közösséget magát.

Jól tudjuk, hogy a 18–19. századi nemzeti egységesülés folyamatához ez a herderiánus modell nyújtja az ideológiai alapot, mintegy felváltva a dinasztikus, genealogikus feudális paradigmát, amely alapvetően historikus logikára épült, és amelyet történeti elbeszélések közvetítettek. A magyar nemzetállam megteremtésének folyamatában talán az 1830-as évek elejének kulturális és politikai történései hozzák létre azt a helyzetet, amely után a régi, vagyis nemesi-historikus nemzetszemlélet már tarthatatlanná válik annak minden ideológiai, stratégiai és kulturális berögződéseivel egyetemben. Amikor Széchenyi fölléptével világossá válik, hogy például a múltra hivatkozás mint stratégia (akár politikai, akár kulturális értelemben) gátjává

lesz Magyarország modernizációjának, az egyben azt is jelentette, hogy a közösséghez tartozás nemesi szemlélete elveszítette reprezentációs erejét, hiszen a modern Magyarország szélesebb társadalmi bázison, azaz nagyobb és értelemszerűen heterogénebb közösségre épülhet. Ennek a heterogén, széttartó közösségnek pedig új szimbolizációs eljárásokra volt szüksége ahhoz, hogy önmagát mégis egyetlen közösségként tudja meghatározni. Természetesnek hat, hogy a nemesi nemzet kiváltságokra építő, így leszűkítő/kizáró logikáját a nyelvi-kulturális azonosság átfogóbbnak tűnő modellje váltotta föl.

Az 1830-as évek legfontosabb kulturális feladata Széchenyi programjából következő ideológiai szemléletváltás filozófiai, etikai megalapozása és szimbolikus reprezentációjának megteremtése volt. Első körben el kellett magyarázni a nemesi rétegnek, hogy az eddigi identifikációs stratégiája nem használható (vagyis abból nem lesz új Magyarország, ha eddigi kiváltságaikra alapoznak), ám helyette fel kellett kínálni egy újfajta, a közösséggel való azonosulást szolgáló stratégiát.

Úgy gondolom, hogy Vörösmarty 1836-os *Szózata* nem a mai értelemben használt egész nemzethez szól, hanem a nemesi nemzethez, és éppen a fenti váltást hivatott demonstrálni. A vers rétora még használja a nemesi nemzet reprezentációs hagyományához tartozó eszközöket (múltra hivatkozás historikus legitimitációja, *Extra Hungariam* toposz használata stb.), ám ezek önmagukban már nem garantálják a hazához való hűséget, legfeljebb kijelölik a haza fogalmát. A megszólított individuum, aki eleve magyarként definiálódik, közösséghez tartozásának kritériumát az egyén etikai választásaként tételezi, amely döntés viszont kategorikus imperatívusként határozza meg az individuum hazához való hűségét. Tehát Vörösmarty verse nem a magyart mint olyat igyekszik definiálni, hanem annak a magatartásformának az alapvetését próbálja megfogalmazni, amely a hazához való hűség garanciája. Ez pedig nyilvánvalóan etikai szinten gondolandó el, mégpedig egy olyan morális döntés következményeként, amely viszont onnantól kezdve kötelezi az egyént a hazáért való cselekvésre, még akkor is, ha a cselekvés eredményessége nem garantálható – vö. a „nagyszerű halálra” vonatkozó jóslatot. (Ez a székeszsiz Vörösmarty történefilozófiájából egyenesen következik.) Azt gondolom, hogy ebben a Vörösmarty-szövegben, amelynek az értelmezésére tökéletesen rátelepült a későbbi herderiánus diskurzus, még felvillan egy olyasfajta nemzeti nagyelbeszélés lehetősége, amely a közösséghez tartozást morális döntéstől, nem pedig valamifajta faji, misztikus összetartozástól teszi függővé. Csakhogy ez az elbeszélés tökéletesen elhomályosul a nép-nemzeti paradigma dicsőséges fényében.

Radnóti versének csapdahelyzete tehát abban áll, hogy a közösséghez tartozás igénye csupán egy olyan nyelvi-kulturális reprezentációs bázis segítségével volt kifejezhető, amely

viszont genezisénel fogva csak egyfajta módot tud elképzelni az adott közösséghez tartozás módját illetően, és Radnóti maga (ahogyan szomorú élettörténete ezt metaforizálja is) könnyűnek találtatott e mérce szerint.

Felhasznált és ajánlott irodalom

- Ferencz Győző: Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz. Osiris, Budapest, 2005
- Makay Gusztáv: Édes hazám, fogadj szívedbe. Versértelmezések. K. n., Budapest, 1989²
- Cs. Varga István: Radnóti Miklós: Nem tudhatom.... Tiszatáj, Diákmelléklet, 43. szám, 1997. április, 1–16.
- S. Varga Pál: A nemzeti költészet csarnoka. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban. Balassi Kiadó, Budapest, 2005